

“Het Dier in de Kringlooplandbouw”

Startdocument

1. Achtergrond en aanleiding

In de Nederlandse landbouw heeft de laatste decennia de nadruk gelegen op productie-verhoging en kostenverlaging. Dit is ten koste gegaan van de kwaliteit van publieke waarden, zoals biodiversiteit, bodem, lucht, water, natuur, landschap, klimaat en dierenwelzijn. De wens is nu om de volgende stap in de ontwikkeling in de landbouw en ons voedselsysteem te maken op een zodanige manier dat de kwaliteit van deze publieke waarden niet verder wordt aangetast en zelfs wordt hersteld. De Minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Carola Schouten heeft in september 2018 in haar visie ‘Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden’ uiteengezet dat het daarom noodzakelijk is om over te stappen op kringlooplandbouw. Dit is een vorm van landbouw die de basis vormt voor gezond voedsel, de circulaire economie, het herstel van biodiversiteit, koolstofvastlegging, klimaatadaptatie en bodem-, water- en luchtkwaliteit. Zo valt te voorkomen dat de kwaliteit van publieke waarden nog verder achteruitgaat en daarmee de middelen die nodig zijn voor een duurzame voedselproductie: bodem, water en grondstoffen. Kringlooplandbouw of een vorm van landbouw die de publieke waarden integraal respecteert, maakt het mogelijk concreet stappen te zetten in verschillende maatschappelijke dossiers. Het is echter nog niet duidelijk hoe kringlooplandbouw daadwerkelijk kan worden gestimuleerd en welke beleidsmaatregelen kunnen bijdragen aan een omschakeling naar kringlooplandbouw. Ook is onduidelijk wat kringlooplandbouw gaat betekenen voor dierenwelzijn en -gezondheid. In de visie van de minister wordt het meewegen van dierenwelzijn wel als één van de toetsingscriteria voor nieuwe plannen e.d. benoemd.

De veehouderij is nadrukkelijk onderdeel van het debat hoe kringlooplandbouw kan worden gerealiseerd. Enerzijds is duidelijk dat de huidige vorm van veehouderij op wereldschaal niet grondstof-efficiënt en zorgvuldig is ingericht, hetgeen leidt tot nutriëntenverliezen en uitstoot van broeikasgassen. Anderzijds kan juist de veehouderij bijdragen aan het sluiten van kringlopen op veel kleinere schalen: dieren kunnen plantenresten vertieren die anders verloren zouden gaan (bijv. gras, hooi, bierbostel, voedselafval) en kunnen mest produceren waarmee koolstof en nutriënten in de bodem worden

teruggebracht. Dit geldt niet alleen voor de 'traditionele' dieren, zoals koeien, schapen, varkens en kippen, maar ook voor bijvoorbeeld insecten: deze kunnen leven van biomassa die voor consumptie door de mens of andere dieren ongeschikt is, waarna de insecten weer kunnen dienen als eiwitbron voor mens of dier.

Het denken en de discussie over de transitie naar kringlooplandbouw is inmiddels volop aan de gang. De Raad constateert echter dat in de diverse denkrichtingen, studies en visies de gevolgen voor het dier tot nu toe onderbelicht zijn. Nadat er in de afgelopen jaren toenemende aandacht voor dierenwelzijn is gekomen, lijkt in de discussies over kringlooplandbouw die aandacht grotendeels afwezig te zijn. Dit is aanleiding voor de Raad om nu aandacht te besteden aan de effecten van kringlooplandbouw voor dieren.

2. Doel- en vraagstelling

De RDA wil een visie ontwikkelen over hoe de transitie naar kringlooplandbouw kan leiden tot een verbetering van welzijn en gezondheid van dieren. Het dier is daarbij het uitgangspunt. Met het ontwikkelen en verspreiden van die visie beoogt de RDA aandacht te vragen voor de gevolgen voor dieren van een transitie naar kringlooplandbouw. In de visie zal rekening worden gehouden met de korte en lange termijn.

Hoofdvraag

"Hoe borgen én verbeteren we in de transitie naar kringlooplandbouw het welzijn en de gezondheid van het dier?"

Deelvragen

ALGEMEEN

1. Welke betekenis krijgt de veehouderij in de kringlooplandbouw en welke positie zou het dier hier kunnen/moeten innemen?

FOCUS

2. Wat zijn in de transitie naar kringlooplandbouw kritische factoren voor het dier? Zijn eventuele risico's voor dierenwelzijn en -gezondheid op de korte termijn anders dan op de lange termijn?
3. Wat betekent het voeden met reststromen voor dierenwelzijn en -gezondheid?
4. Wat betekent kringlooplandbouw voor de insleep van dierziekten en voor dierhouderij gerelateerde volksgezondheidsrisico's (bijv. zoönosen, voedselveiligheid)?
5. Welke dieren met welke kenmerken passen in kringlooplandbouw? Welke niet?

6. Welke dierhouderijsystemen zijn het meest geschikt voor kringlooplandbouw? Welke niet?

INTERPRETATIE

7. Zijn er consequenties voor de fokkerij, voeding en houderij?
8. Welke gevolgen heeft een transitie naar kringlooplandbouw voor niet-gehouden dieren (bijv. weidevogels, bodemleven)?
9. Houden de nationale landbouw-gerelateerde onderzoekagenda's voldoende rekening met het dier in de kringlooplandbouw?
10. Welke rolverdeling (tussen bedrijfsleven, ngo's en overheden) is in de transitie naar kringlooplandbouw het meest effectief voor het bereiken van een beter welzijn en gezondheid voor het dier?
11. Zijn de risico's voor het dier in de kringlooplandbouw voldoende ingeperkt?

3. Kaders en uitgangspunten

De RDA redeneert vanuit het dier en zet het dier voorop. De RDA heeft zijn eigen plan en planning, maar zoekt actief betrokken partijen op om te zorgen dat de RDA een nuttige bijdrage levert in de discussie over kringlooplandbouw.

De invulling van het begrip kringlooplandbouw is nog volop in ontwikkeling. Om in deze fase toch al te kunnen nadenken over de positie van het dier in de kringlooplandbouw, is het gewenst enkele uitgangspunten te kiezen. Deze haken aan bij reeds bestaande visies op of studies naar kringlooplandbouw. Daarmee maakt de RDA als zodanig nog geen keuzes, maar deze uitgangspunten helpen om voor nu het denken in te kaderen.

De RDA beschouwt voor kringlooplandbouw de volgende principes als leidend:

- De landbouw moet primair plantaardige voeding voor menselijke consumptie leveren.
- Dieren moeten alleen worden gevoerd met oogstresten, reststromen of gras van marginale gronden.
- Reststromen moeten op de best mogelijke manier worden hergebruikt, achtereenvolgens voor 1) menselijke consumptie, 2) veevoer, 3) bodemverbetering, 4) energieproductie.

Verder zullen de volgende uitgangspunten worden gehanteerd:

- *De focus ligt in eerste instantie op de huidige landbouwhuisdieren (productiedieren). Het is aannemelijk dat een overgang naar kringlooplandbouw ook effecten zal hebben voor dieren in de natuur. Ook is het de vraag wat het optimaliseren van kringlopen in landbouw en voedselproductie betekent voor de vele huis- en hobbydieren. Vanuit het oogpunt van beheersbaarheid van het onderwerp beperkt de RDA zich in eerste instantie tot de huidige landbouwhuisdieren, inclusief degene die op afzienbare termijn gehouden kunnen worden (bijv. insecten). Bij de afronding van dit forum zal worden bekeken of een aanvullend forum gericht op kringlooplandbouw en dieren in de natuur en/of huis-/hobbydieren zinvol lijkt.*
- *De komende 50 jaar zullen dieren een noodzakelijke plek in de circulaire economie, c.q. de kringlooplandbouw hebben.*

Voor een optimale (her)benutting van gewasresten, bepaalde voedselreststromen en biomassa van marginale gronden zijn dieren in de kringlooplandbouw noodzakelijk. Dit zorgt voor een betere sluiting van de kringloop zonder tot concurrentie tussen feed en food te leiden (De Boer & Van Ittersum (2018); Van Zanten et al. (2018)). We gaan in het kader van kringlooplandbouw niet in op de ethische vraag of we dieren überhaupt mogen gebruiken, maar nemen aan dat dieren een vorm van (gewaardeerde en geaccepteerde) ecosysteemdiensten kunnen leveren. Het inzetten van dieren mag in ieder geval geen negatieve gevolgen voor dierenwelzijn en -gezondheid hebben.

- *Kringlopen zullen in de kringlooplandbouw niet a priori beperkt zijn tot Nederland. Het streven voor kringlooplandbouw is om kringlopen op zo klein mogelijke schaal te sluiten. Of zoals het in de visie van minister Schouten is verwoord "Lokaal wat kan, regionaal of internationaal wat moet".*

4. Beoogd resultaat en werkwijze

Vooralsnog gaan we uit van het uitvoeren van een verkenning via deskstudie en expert-interviews en het organiseren van één of meer stakeholder-bijeenkomsten over "Het dier in de kringlooplandbouw". We willen hier de betrokkenen aan tafel krijgen die vanuit verschillende invalshoeken de transitie kunnen bekijken, waarbij het dier uitgangspunt is. We denken daarbij aan personen vanuit onderzoek, (technisch) bedrijfsleven, toeleverende bedrijven, ngo's, economie, beleid, financiering, etc.

Op basis van discussies in het forum wordt beoordeeld of er een zienswijze wordt gemaakt of dat er een andere vorm van communicatie wordt gekozen. Het eindresultaat moet vooral de discussie ondersteunen, faciliteren en stimuleren.

Het forum zal naar verwachting 4 tot 5 maal bij elkaar komen in circa een jaar tijd. Tijdens de forumbijeenkomsten zullen de vergaarde resultaten worden besproken en vervolgacties worden vastgesteld.

5. Planning

2019	Periode	Werkzaamheden	Resultaat
Fase 1	feb - mrt mrt	Vorbereiding 1 ^e forumbijeenkomst	Concept-startdocument
Fase 2	mrt - juni juni	Interne discussie en besluitvorming over aanpak e.d. 2 ^e forumbijeenkomst	Definitief startdocument en Notitie voor vervolgroute
Fase 3	juni - sept sept	Expert-interviews 3 ^e forumbijeenkomst	Inventarisatie visies en inzichten
Fase 4	sept - nov nov	Bijeenkomst(en) stakeholders en samenbrengen vergaarde inzichten / voorbereiding eindproduct 4 ^e forumbijeenkomst	Bijeenkomst(en) stakeholders (ronde tafel) Besluit over eindresultaat en communicatie
Fase 5	dec - feb jan	Definitief eindproduct en organisatie eindpresentatie 5 ^e forumbijeenkomst	Slotbijeenkomst stakeholders en oplevering eindproduct

6. Samenstelling forum

prof. dr. I.J.M. (Imke) de Boer (voorzitter): Imke de Boer is hoogleraar Dierlijke Productiesystemen bij Wageningen University & Research. Zij is een systeemdenker, werkzaam binnen het domein van de dierwetenschappen. Samen met haar leerstoelgroep Dierlijke Productiesystemen bestudeert zij de rol van het dier in een duurzaam voedselsysteem. De nieuwste onderzoeksresultaten laten zien dat dieren essentieel zijn voor een effectief gebruik van landbouwgrond, maar ook dat de huidige consumptie van dierlijk product in rijke landen veel te hoog is. Op een toegankelijke en frisse manier probeert zij, via (digitaal) onderwijs, interviews en lezingen, een bijdrage te leveren aan het debat rondom de rol van het dier in een duurzaam voedselsysteem.

W.T.A.A.G.M. (Ted) van den Bergh: Ted van den Bergh is sinds 2006 directeur van de Stichting Triodos Foundation te Zeist en steunt in die rol projecten die met vernieuwende initiatieven bijdragen aan de ontwikkeling van een duurzame samenleving. Van 2006 tot 2010 was hij ook managing director van de Stichting Prof. Dr. Bernard Lievegoed Fonds en van 1997 tot 2005 private banker bij de Triodos Bank. Daarvoor was hij teammanager sales bij Centraal Beheer Achmea.

prof. dr. ing. J.W. (Jan Willem) Erisman: Jan Willem Erisman is hoogleraar Integrale Stikstofstudies aan de VU Amsterdam en betrokken bij internationaal onderzoek en beleidsadviesing op het gebied van de stikstofproblematiek. Zijn onderzoek richt zich voornamelijk op het verduurzamen van de voedselproductie en energieverbruik om de groeiende wereldbevolking van voldoende voedsel te voorzien met een minimale milieubelasting. Hierbij onderzoekt hij de relatie tussen stikstof en klimaat, het gebruik van satellietdata om de bepaling van de stikstofblootstelling aan mens en natuur te verbeteren en naar de relatie tussen stikstof en voedselkwaliteit. Hij is tevens directeur van het Louis Bolk Instituut, een onafhankelijk internationaal kennisinstituut ter bevordering van duurzame landbouw, voeding en gezondheid, met de natuur als bron voor kennis. Door toepassing van het systeemdenken en een integrale aanpak benaderen medewerkers onderzoeksvragen niet geïsoleerd, maar altijd vanuit de hele context om zo tot succesvolle oplossingen te komen ter bevordering van de gezondheid van mens, dier en plant.

J.A.M. (Hans) Huijbers: Hans Huijbers heeft een melkveebedrijf in Wintelre en is al 30 jaar bestuurlijk actief in de agrarische sector. Hij was van 2009 tot 2019 voorzitter van de ZLTO. Hij is momenteel onder meer commissaris bij VION N.V. en lid van de Raad van advies van Staatsbosbeheer.

dr. Ir. G.B.C. (Gé) Backus: Gé Backus is directeur Connecting Agri & Food, onderdeel van DLV Advies. Connecting Agri & Food wil bruggen bouwen tussen de ketenpartners binnen de agro- en foodsector en de economische perspectieven van de verschillende ketenschakels verbeteren. Hij heeft de afgelopen jaren in diverse functies bij diverse organisaties van Wageningen Universiteit diepgaande kennis opgebouwd van de productie, verwerking, afzet en consumptie van voedsel. Op basis van die kennis ondersteunt hij zowel bedrijven als overheden in binnen- en buitenland.

prof.dr.ir. B. (Bas) Kemp: Bas Kemp is hoogleraar Adaptatiefysiologie bij Wageningen University & Research. Hij studeerde zoötechniek, promoveerde in Wageningen en werkte bijna tien jaar als universitair hoofddocent bij de leerstoelgroep gezondheidsleer en reproductie van de Universiteit van Wageningen. Bas Kemp houdt zich als hoogleraar bezig met fysiologische reacties van landbouwhuisdieren bij verschillende verzorgings- en huisvestingsomstandigheden.

Naast de leden van de RDA maken deel uit van dit forum:

dr. L. (Lisanne) Stadig: Lisanne Stadig is lid van het juniornetwerk van de RDA. Zij werkt bij de Dierenbescherming als beleidsmedewerker veehouderij. Hier zet ze zich in voor een beter welzijn van dieren in de Nederlandse veehouderij, met een focus op pluimvee. Daarnaast is ze regionale secretaris van de International Society for Applied Ethology (ISAE) voor de Benelux-regio. Na haar studies Diergeneeskunde (BSc) en Dierwetenschappen (MSc), heeft Lisanne van 2013 tot 2018 bij het Instituut voor Landbouw en Visserijonderzoek (ILVO) in België gewerkt. Hier behaalde ze een PhD, met als onderwerp het gedrag en welzijn van vleeskuikens, en werkte ze aan verschillende (internationale) projecten.

dr.ir. R.A. (Roel) Jongeneel: Roel Jongeneel is senior onderzoeker Beleidsanalyse en Marktvoorspellingen bij Wageningen Economic Research en hij is universitair docent bij de leerstoelgroep Agrarische Economie en Plattelandsbeleid van Wageningen Universiteit. Hij is landbouweconoom gespecialiseerd in agrarische

beleidsanalyse en agrarische sleutelsectoren, met name de melkveehouderij. Daarnaast is hij specialist in het maken van agrarische marktvoorspellingen in relatie tot wereldwijde ontwikkelingen (politiek, klimaat, macro-economie) en agrarisch, milieu-, gezondheids- en handelsbeleid.

Het is de intentie het RDA-Junior netwerk te verzoeken om zich in een aparte eigen bijeenkomst ook over dit onderwerp te buigen.

7. Ondersteuning

Ondersteuning wordt verzorgd door ir. M. (Marc) Schakenraad (algemeen secretaris) en ir. R. (Ruud) Pothoven (adjunct secretaris) van het RDA-bureau. Daarnaast worden waar nodig externe deskundigen (van buiten de RDA) ingezet.

Na vaststelling van dit startdocument door de voorzitter is het openbaar en wordt het geplaatst op de site van de RDA, www.rda.nl.

8. Literatuur

- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2018. Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden.
- De Boer, I.J.M. & Van Ittersum, M.K., 2018. Circularity in agricultural production, Scientific basis for Mansholt lecture 2018, Wageningen University & Research.
- Van Zanten, H.H.E., Herrero, M., Van Hal, O., Röö, E., Muller, A., Garnett, T., Gerber, P.J., Schader, C. en De Boer, I.J.M., 2018. Defining a land boundary for sustainable livestock consumption. Invited review in *Global Change Biology*, 24: 4185-4194.

Den Haag, 26 juli 2019

Raad voor Dierenaangelegenheden